

daar dat hij zich in 1859 – zonder toelatingsexamen te hebben gedaan – te Utrecht voor theologie liet inschrijven. Hij maakte die studie niet af. In 1863 vestigde hij zich met zijn gezin in Smilde, waar hij zich met succes opnieuw op de veenderij en nu ook op ontginningswerk wierp. In 1885 was hij in Drenthe de hoogstaangeslagene in 's Rijksbelastingen, werd Statenlid en uiteindelijk in 1888 burgemeester. Daarnaast zette hij zich in voor goed protestants-christelijk onderwijs in zijn woonplaats.<sup>14</sup> Andere bronnen brengen – dit ten slotte – aan het licht, dat een aantal personen dat niet op de presentielijst voorkomt, destijds wel van plan is geweest de bijeenkomst bij te wonen. Zo schrijft Da Costa begin augustus aan Groen: 'Sinds eergister hebben zich nog 16 mannen broeders uit Amsterdam, 14 van buiten de stad aangemeld'. Negen van hen worden bij name vermeld, maar vier van de genoemden ontbreken op de lijst: 'onze [G.H. de Marez] Oijens en de Heer P. van Marselis Hartsinck, lid van den raad alhier' – en twee predikanten van elders: W.N. Munting van Leiden en W. de Rapper van Hedel.<sup>15</sup>

Naast deze 'interne' beperkingen, doet zich een 'externe' beperking voor. Wie na de identificatie van een groot aantal bezoekers conclusies aangaande de sociale samenstelling van de Réveilbeweging wil trekken, moet bedenken dat reizen destijds veel meer tijd kostte – en mede daarom kostbaarder was – dan in de eenentwintigste eeuw. Anno 1848 bestonden er slechts twee spoorverbindingen met Amsterdam. De Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij verbond Rotterdam via Den Haag, Leiden en Haarlem met de hoofdstad, de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij deed dat via Utrecht, bij Arnhem. Een stad als Groningen kreeg eerst in 1870 een rechtstreekse aansluiting.<sup>16</sup> Odeon werd bovendien georganiseerd in een economische crisisperiode. Die crisis deed zich uitdrukkelijk gevoelen in het sterk van landbouw en veeteelt afhankelijke Noorden, maar ook Holland werd getroffen. Wie Groens correspondentie op genoemde factoren naleest, komt die geregeld tegen. Da Costa schreef bijvoorbeeld in maart 1848 Groen niet alleen over het al dan niet handhaven van de Formulieren van Enigheid, maar ook over het financiële debacle dat 'een onzer lieve vrienden' (bankier en Odeonbezoeker J. Rooseboom) trof, waardoor deze 'schier geheel zijn vermogen' verloor, alsmede over sociale onlusten in de hoofdstad en 'socialistische' sympathieën die mogelijk onder 'het Volk' zouden leven. Hypotheekbewaarder C.D.A. de Quertemont te Dordrecht, die toch niet geheel onbemiddeld zal zijn geweest, meldde zich 1 augustus bij Groen voor de bijeenkomst af, onder meer vanwege de te spenderen reis- en verblijfkosten. Anderzijds probeerde Groen donderdag 17 augustus Æ. Mackay, die de 18<sup>e</sup> vanwege een Kamerdebat over de grondwetswijziging in de Hofstad moest blijven, alsnog over te

voor J. Voorhoeve H.Czn.:  
DC, *Brieven* 1, 336v.

<sup>14</sup> <https://www.wiewaswie.nl/>; 27-12-2016. *Hand. Syn. Herv. Kerk* 1858, 41. Inschrijving 27 okt. 1859, met toevoeging 'Admissionis examen nondum subiit'; *Album studiosorum academiae Rheno-Traiectinae* MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI, Ultraiecti 1886, kol. 430. H. Gras, *Langs de vaart. Geschiedenis van Smilde*, Smilde 1997, m.n. 90v., 108v., 218 (n. 46). M.A. Urbanus-Kamper, *Inventaris van het archief Abraham Kuyper (...)* II (Bijlagen), Amsterdam 2005, 206 (3 brieven 1873).

<sup>15</sup> DC, *Brieven* 1, 336-337, vgl. 342. Koopman P. van Marselis Hartsinck (1786-1859), raadslid 1840-1859, lid kiesvereniging Nederland en Oranje; P. Hofland, B. Hesp, *Leden van de Raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941*, Amsterdam 1998, 79, 177.

<sup>16</sup> Meer daarover bij Dick Kuiper, Jasper Vree (red.), *Het liep op rolletjes. De eenwording van protestants-christelijk Nederland per rail 1839-1939*, Zoetermeer 2007.